

SOCKENBOÖKNAMNEN I SÖDERMANLANDS LÄN.

Av *NILS DENCKER*.

När allmogeungdomen i gångna tider samlades vid beväring-mönstringar, marknader eller andra sammankomster, uppstodo oftast slagsmål mellan de olika bygdernas folk. Det var en ungdomens kämpalek. Ej för hembygd, guld och ära slogs man, utan för stridens egen skull, för att segra!

Den tändande gnistan utgjordes alltid av öknamnet, vid vilket de rasande ynglingarna hopades liksom soldater under ett banér. Med enkla medel förstodo de också att öka den stridseggande effekt, som låg förborgad i ordet. Man strödde sädeskorn för tupparna och lade döda kråkor för hökarna. Vargarna bragtes lätt i stridshumör, då de fingo se några väl placerade avgnagda ben, och ett svagt bölande kunde reta upp den frommaste kalv. Ett mera praktfullt grymtande oväsen än det, som i gamla tider uppstod på Salbohed, då bergslags-ynglingarna låtsade sig skola sätta slaktmask på Köpings grisar, lär sällan ha hörts i vårt land.

Nu har detta vapengny tystnat, men fälttecknen, öknamnen, kan man hopsamla. Veteraner, som i unga år lystrat till dem, leva kvar och berätta gärna om deras en gång beska realitet. Nästan hela vårt land kan cognomiskt kartläggas, från byalag och storgårdar till socknar, häradar och landskap. Varhelst ungdomen bildade en stridsenhet, fanns det öknamn.

Man vet ej hur långt tillbaka i tiden dessa öknamn gå. Professor Birger Nerman¹ refererar med instämmande en djärv, intressant hypotes om ett sockenboöknamns ålder, som av bibliotekarie Oskar Lundberg framlagts i en artikel i Stockholms-Tidningen den

¹ Birger Nerman: Ottar Vendelkråka och Ottarshögen i Vendel. Uppsala 1917, s. 25.

6 augusti 1916. Lundberg menar, att Ottar Wendelkråkas tillnamn helt enkelt kunde betyda, att han var vendelbo, vilkas öknamn är kråkor. Den höga åldern har han vågat förutsätta därför att Rhezelius¹ redan på 1600-talet antecknar, att Bro sockenbor kallas judar, Karls skiuror och Estuna kråkor. Professor Henrik Schück² vidhåller emellertid sin åsikt om Ottars tillnamn: »I en av Snorre ej citerad strof tyckes konungen hava kallats Vendelkråka, som förmodligen var ett ålderdomligt hedersnamn, ungefär motsvarande »Vendels örn», eller »likfågeln från Vendel», men denna gamla kenning fattade Snorre såsom ett smädenamn, som danskarna givit den svenske konungen.»

Ett par av de sörmländska sockenboöknamnen vill Dybeck tillskriva en ansenlig ålder, nämligen Öja bussar och Vingåkers vargar. Angående de senare tillägger han på tal om *Pedicularis palustris*, som gör lien slö vid slättern på ängarna och därvid fått namnet lie-varg eller grasvarg, namnet vingåkersbönder: »Namnet Vingåkersbönder är upptaget efter en skriftlig anteckning i Johan Franks *Speculum Botanicum* (Ups. 1638) och är med ledning af hvad sagt är om namnet Lie-varg lätt förklaradt. Som bekant är, hafva Vingåkersborna (äfven af förklarlig anledning) åtminstone sedan Medeltiden, fått af sina grannar uppbära namnet Vargar.»³

De intressanta Öja bussar har Dybeck två gånger ingående sysslat med.⁴ Bussarna voro ett ynglingalag med ursprungligen 16 medlemmar, vars anförare kallades »kung».⁵ Invalda medlemmar fingo avlägga ett slags mandomsprov⁶ genom att lyfta en av de tre

¹ Rhezelius: *Monumenta Uplandica* ed. C. M. Stenbock: s. 101 och 103.

² Schück och Warburg: *Ill. svensk litt. historia* 3 Uppl., 1926, I, s. 72.

³ Runa [1845, s. 70. Den medeltida åldern har Dybeck ej styrkt. Troligen är det en gissning.

⁴ Runa [1873, s. 94 och 1874 s. 13. — I *Fataburen* 1921 berör dr Sigurd Erixon i sin intressanta uppsats »Ynglingalaget. En gengångare i samhället» även Öja bussar. »Utom dessa allmänna sammanslutningar samt de yrkesorganisationer, som i stil med gesällskråna förekommit vid bruk och dylika samhällen, finnas också exempel på ligor, motsvarande klubbar eller hemliga samfund, i vilka endast särskilt utvalda fingo inträde. Dylika ha sannolikt varit talrika även bland ungdomen under både förhistorisk tid och medeltiden. Det må här vara nog att peka på de s. k. Öja bussar i Väster-Rekarne i Sörmland, som Dybeck skildrat i Runa.» (s. 123).

⁵ Ang. ledare för ynglingalag, jmf. Sigurd Erixon, a. a. s. 119.

⁶ Jmf. Sigurd Erixon, a. a. s. 107.

»lyftstenarna» på Öja bricka.¹ Den tyngsta av dem, »kungsstenen», måste kungen kunna lyfta. Bussarna voro i förbund med grannarna västerut, »Västermo tussar», men slogos med bl. a. »Väsmanna», vingåkersvargarna, »Grötlunda makker» i Närke och »Rademacher och hans anhang» (Eskilstunasmederna). Innan brännvinet i slutet av 1700-talet knäckte dem, hade lagets ynglingar gott anseende. De uppträdde ibland som en slags försyn, flyttade kärvar från den rikes till den fattiges åker o. dyl., men vid sina strövtåg, då de voro iklädda en särskild dräkt, snattade de matvaror och frukt, särskilt från herrgårdarna (Kungsör, Julita). Den siste kungen blev skjuten uppe i ett fruktträd vid ett erövringståg till Julita gård. Bytet förtärdes på en gammal ringmur, »Vishällen», eller på Konungsö, ett fäste i Västermo socken. I sina talesätt och visor använde de öknamn på sina grannar. I närmare beröring med det övriga folket trädde Bussarna som lag endast på Valborgsmässoafton,² då de utmärkte sig genom vilda krumsprång över elden. Bussarna omtalas på 1600-talet. Dybeck anser dem vara en kvarleva från äldre tider.

Under förra hälften av 1800-talet fanns även en ynglingaliga i Sköldinge socken, de s. k. hökarna.³ De uppträdde som höns- och frukttjuvar och hade ett dåligt anseende. Själva voro de emellertid stolta över sina bravader, som de ansågo vara djärva dåd av handlingskraftiga ynglingar. Laget sprängdes, då några av medlemmarna kommo i kollision med rättvisan på grund av ett grovt och simpelt våldsdåd. Om dessa Sköldingehökar skulle kunna vara den sista, degenererade resten av ett äldre, bättre ynglingalag, vet man inte.

Vid mina förfrågningar efter sörmländska sockenboöknamn har jag alltid försökt taga reda på, om öknamnet stått i förbindelse med ett särskilt ynglingalag, men ingen hade hört talas om något sådant.

I den äldre litteraturen söker man nästan alltid förgäves efter öknamnen. Jag meddelar här ännu ett par fall, som kommit till min kännedom. I ett skillingtryck i Kungl. biblioteket, tryckt i Gävle

¹ Ang. samlingsplatser för ynglingalag jmf. Sigurd Erixon, a. a. s. 121.

² Ang. samling vid högtider, se Sigurd Erixon, a. a. s. 121.

³ Anna Möller: Sköldingeminnen, i »Till hembygden, en julkålsning till församlingarna i Strängnäs stift etc.» 1921, s. 46.

1801, finns en visa med en »beskrifning» av Rasbokils vant,¹ som börjar: »Nog är det bekant, Man alltid hört talas om Rasbokils vant». Särskilt vers 10 är kraftig:

»Det är hans natur
At alltid gå trumpen,
Se ut som en tjur.
Av kolning han svarter är om sin trut,
Som kan knapt bli rener af såpa och lut.
Men huru han lagar,
Han vantarna har i säkert förvar.»

I sina sagohävd² meddelar Afzelius en något befängd förklaring av svärdsjöbornas öknamn. Då Sven i Isala märkte, att blod flöt från Gustav Vasa, skar han sin häst i den del av foten, som kallas kråkan. Till minne härav kallas svärdsjöborna kråkor.

Sockenboöknamnen från Södermanlands län, som här framläggas, äro till största delen insamlade genom elever vid länets folkhögskola. Några av öknamnen äro förut publicerade av Dybeck i Runa. Bland landsmålsarkivets i Uppsala samlingar finns en lapp med sörmländska sockenboöknamn, insamlade av metallarbetaren G. Eriksson. De öknamn, som finnas i landsmålsarkivet betecknas med E., Dybecks med Dbk. I nedanstående förteckning meddelas socken och öknamn.

Jönåkers härad:

Tuna män,	Bergshammar vassel-	Tunaberg ³ ihålingar,
	bukar,	
Lunda grevar,	Kila karlar,	Halla blinningar,
Björkvik ⁴ strittar, harar,	Stigtomta baroner,	Nykyrka - - ? -
Bärbo vargar, (bär)fisar,	S:t Nikolai - - ? -	

¹ Även hos Afzelius: Afsked af svenska folksharpan Sthlm 1848. — Uppländska sockenboöknamn, tagna ur Uppsala landsmålsarkivs samlingar, äro publicerade av lektor E. Grip i »Några bidrag till kännedom om svenskt allmogeliv», Sthlm 1917, s. 220—222 och av docent N. Lindqvist i »Stort och smått i språkets spegel», Upps. 1927, s. 5—18. Båda ha uttrycken Rasbo vantar och Rasbokils handskar.

² Afzelius, A. A.: Svenska folkets sago-häfder, Sthlm 1843, del 5, s. 252.

³ Nävekvärns bruk sotare.

⁴ Gårdar: Valla dagnötare, Mörtbol bönpungar, Sarpetorp sarvar, Hovsta korpar, Tjärsta tjärtunnor, Sörby sorkar, Sandstugans råttor, Hagebyberga hundar, talgoxar (»di e liksom lite påflugna»), Danbyholm kalvar, Virå bruk vargar.

Ramsa: Björkviks harar,
Kila karlar,
Lunda grevar,
Tuna män,
Bergshammars vasselbukar
lever än.

Oppunda härad:

(V.) Vingåker ¹ vargar,	Ö. Vingåker rävar,	Julita rävar, E, knu-
Dbk, E,		tar,
Österåker korpar, E,	St. Malm grisar,	Lerbo ² gökar,
Floda ävsingar, E,	Sköldinge hökar,	Blacksta grevar,
Vadsbro kottar,	Husby-Oppunda getter,	Bettna löss,
Vrena killingar,		

Villåttinge härad:

Helgesta pattar,	Hyltinge vargar,	Dunker klampar, klum-
		par, kulltär, E,
L:a Malma pinnar,	Årdala grynvältar,	Forsa grisar,
L:a Mellösa, löss, adel,	Flen består.	

Daga härad's okristne, samtliga öknamn ur Runa 1850, s. 31:
Gåsinge gåsungar, Dillnäs tokar, Frustuna fröstbitare, Kattnäs ri-
varebor, Björnlunda björnar, Gryt grytskavare.

Västerrekarne härad:

Torshälla tordyvlar,	Gillberga män, Dbk,	Lista käringar, Dbk,
	käringar, E,	män, E.
Tumbo piltar, män,	Råby-Rekarne bockar,	Öja bussar, Dbk, E,
Västermo tussar, Dbk, E,	Kloster lappar.	

Ramsor: »Vestermo tussar,	Råby bockar
Öja bussar,	och Tumbo män
Lijsta kärn'gar,	och Lista kärn'gar
Gillberga män,	de dansa än.
de dansa än.»	
(Ur Runa 1850, »Sverige och Folket».)	

¹ Sävstaholm bärfisar,

² Lagmansö lammungar, Sund fåglar.

Österrekarne härad:

Jäder vargar,	Barva tassar, E,	Kjula grisar, hundar,
Sundby tuppar,	Vallby norsar,	Hammarby ryssar,
Stenkvista ¹ käringar, E,	Ärla ² män, fjäri-	Husby-Rekarne strutar,
Näshulta påsar, E.	lar, E,	

Åkers härad:

Åker kalvar,	Länna vargar, E,	Vansö höns,
Fogdö tuppar, fåglar (E. har Vansö och Fogdö —	Öbo kalvar),	
Härad män,	Helgarö kalvar (Öbo kalvar),	Strängnäs paltar,
Mariefred svin.		

Ramsor: Sela pinnar,	E. har: »Sela pungar,
Torsen kungar,	Torsen (Toresund) kungar,
Länna vargar,	Häradsbo män
Åkers kalvar,	di lever än.»
Kärnbo män	
dansa alla än.	

Selebo härad:

Toresund kungar, taggar,	Sela (Över- och Ytterselö) pinnar, pungar, E,
Aspö lappar,	Kärnbo män, Taxinge - - ? -
Enhörna (Över- och Ytterenhörna) paltar.	

Rönö härad:

Ripsa räfsugubbar,	Lid vargar,	Runtuna rundbukar,
Ludgo getter,	Spelvik - - ? -	Bälinge kalvar,
Tystberga ³ vargar,	Torsåker halmåker,	Lästringe opplästar,
Sättersta herrar,	Bogsta män,	Råby-Rönö råbockar,
Svärta får,	Helgona vargar (»Helje vargar»).	

Hölebo härad:

Hölö herrar,	Mörkö vargar,	Västerljung halmåkare,
Trosa metare,	Vagnhärad hakar	
Ramsa:	Hölebo herrar	
	och Järnabo män	
	och Vårdinge pannkakor	
	hänga på änn'.	

¹ Gårdar: Hällberga vargar, Torsberga kalvar, Torsberga majorsboställe stutar.

² Gårdar: Spånga kråkor, Rinkesta vargar, Hedemora kolbusar.

³ Björksund getter.

Liksom förhållandet är i andra landskap, ha en stor del av de sörmländska öknamnens bildats ur socknens namn genom slutrim, alliteration, ljudhärkning eller association. Exempel på slutrim är Torsåkers halmåker; på alliteration Gåsinge gåsungar, Björnlunda björnar, Gryts grytskavare, Torshälla tordyvlar, Lerbo (ler-)gökar, Råby (rå-)bockar, Frustuna fröstbitare, Sela (sel-)pinnar, Runtuna rundbukar etc; på ljudhärkning Mellösa löss, Julita knutar, Årila fjärlar, Ripsa räfsugubbar, Lästringe opplästar, Flens bestar; på association Dillnäs tokar, Bettna löss, Dunkers klumpar, Svärta får, Bälinge kalvar. Kattnäs öknamn rivarebor är en omändring av alliterationen kattor¹.

Vanligast bland sockenöknamnens äro vargar och kalvar. De synas också stå i förbindelse med varandra, de flesta »vargsocknar» ha nämligen till granne en »kalv-, get- eller svinsocken».

Tystberga vargar	—	Bälinge kalvar,	
Länna vargar	—	Åkers kalvar,	
Jäders vargar	—	Öbo kalvar,	
Virå vargar	—	Danbyholms kalvar,	} gårdar
Hällberga vargar	—	Torsberga kalvar,	
Jäders vargar	}	Kjula grisar,	
Barva tassar			
Vingåkers vargar	—	Malms grisar,	
Flens bestar	—	Forsa grisar,	
Lids vargar	—	Råby bockar,	{
		Ludgo getter,	
Bärbo vargar	—	Husby getter.	

Meningen är synbarligen den, att vargarna skola klå kalvarna och övriga husdjur.² Ett vargöknamn har således lätt fått som reaktion ett kalvöknamn och tvärt om.

¹ Dybecks uttalande i Runa 1850 i artikeln »Dags härads okristne» (s. 31), att »Rivarebor är likväl gammalt och märkligt, då ingen nu känner dess betydelse» är missvisande. Att Dybeck ej tänkte på katt beror på, att socknen då skrefs Katrinenäs.

² Jfr en valllek från Vämhus i Dalarna (Runa 1865), i vilken två av vallhjonens föreställa vargar, de övriga kor.

Av samma skäl förekomma män tillsammans med käringar:

Gillberga män	}	— Lista käringar,
Tumbo män		
Är(i)la män		— Stenkvista käringar.

En direkt omvändning är Lista män — Gillberga käringar, som Eriksson upptecknat. Sagesmannen var väl säkert en Listabo.

Mera oklar är sammanställningen herrar och män, som för tanken till uttrycket »gode herrar och svenske män».

Hölebo herrar	— Järnabo män,
Sättersta herrar	— Bogsta män.

Att flera socknar eller härader i Sörmland med binamnet män sluta på bo (Järnabo, Häradsbo, Tumbo) torde vara en tillfällighet. I rimramsorna förekomma de i slutet och rimma på »de dansa än», »di lever än», »på änn'». ¹

Rätt vanligt är, att två grannars öknamn rimma:

Öja bussar	— Västermo tussar, ²
Björkviks harar	— Kila karlar, ³
Sköldinge hökar	— Lerbo gökar,
Turinge galtar	— Enhörna paltar,
Sela pungar	— Toresunds kungar.

Ett slags reaktionsförhållande, där det ena öknamnet gett det andra, finns också hos följande:

Husby (Rekarne) strutar	— Näshulta påsar,
Vansö höns	— Fogdö tuppar,
Lunda grevar	— Stigtomta baroner,
Sela pinnar	— Toresunds taggar,
Bergshammars vasselbukar	— Tunabergs ihålingar.

I de två sista öknamnen ingår tydligen en karakteristik, som förstärkte öknamnets förolämpande verkan. Bergshammarborna bodde

¹ Jfr i Östergötland Mogata män — Skönberga på änn'.

² Jfr Sorunda bassar — Haninge tassar.

³ Jfr i Östergötland Tjälmo harar — Kristbergs karlar.

på slätten och hade tagit kroppslig prägel av dess fetma liksom Tunabergs ihålingar av sin magrare hembygd. En yttre karakteristik har även givit Näveksvarnssmederna sotarenamnet, men Hedemora kolbusar i Ärila socken ha fått sitt öknamn, därför att de sysslade med träkolning. Med benämningen Trosa metare vill väl den omgivande landsbygdens folk antyda en viss lättja hos innevånarna i världens ände. Dybeck anser, att vingåkersvargarna fått sitt öknamn på grund av deras påstådda vassa lynnesdrag. Längre trädde vingåkrarn liksom sorundabassen i brudstolen med piskan under armen. Även i andra fall kan man kanske spåra försök till en yttre eller inre karakteristik i öknamnen.

Däremot söker man förgäves i Sörmland efter öknamn, som uppstått genom sockendräkternas utseende, vilket Hofberg berättar från Närke: »Det var fordom vanligt, att innevånarna i olika socknar tillade varandra namn med avseende på de olika sockendräkterna. Skiljaktigheten i klädseln var likväl obetydlig och bestod knappt i annat än den olika färgen på karlarnas rockar. Så kallades Edsbergsbönderna af sina sockengrannar korpar, emedan deras helgdagsdräkt utgjordes af en svart rock och hatt, Kumlabönderna stutar för deras bruna söndagsrockar, Glanshammarborna aborrar, därför att de kring rockkragen och uppslagen hade röda lister».¹

Ett ståtligt binamn har Toresundsfolket skaffat sig, nämligen kungar. Förmodligen har det något att göra med Räfsnäs kungsgård. Man kan jämföra det med Väddö kungliga. Väddö socken var i gamla tider skyldig att överföra post och resande till Åland. Allmogen fick därför flera kungliga brev på åtskilliga friheter för det besvär, nämnda skyldighet förorsakade.² Väddö gamla prästgård är särskilt rymligt byggd, därför att kungen tog in där, när han reste till Finland, och två rum kallas ännu »kungsrummen». Den siste kung, som legat där, var Karl XIV Johan. Väddöborna ha således skäl att kalla sig kungliga men Toresundskungarnas ursprung synes vara mera dunkelt.

Somliga socknar ha endast ett känt öknamn, som då ännu kan vara tämligen väl ihågkommet, andra ha flera. Detta senare fallet kan

¹ Hofberg: Nerikes gamla minnen, s. 193. För övrigt har Hofberg överdrivit sockendräktens betydelse för Närkesöknamnens uppkomst.

² Radloff: Beskrifning öfver Roslagen, nytr. 1910, s. 164.

bero på flera orsaker, dels att grannarna givit var sitt öknamnsbidrag, dels kunna kanske öknamnen vara av olika ålder, dels har sockenfolket själv givit sig ett binamn som en angenäm motsats till öknamnet, t. ex. Mellösa löss och adel,¹ Årila fjärilar och män, Tumbo piltar och män, Toresunds taggar och kungar. En gammal man från Stenkvista socken berättade, att sockenboöknamnen började försvinna, då gårdarnas folk fingo öknamn. Det kan väl så till vida vara riktigt, att där sockenungdomen mest sysselsatte sig med inbördes stridigheter, för vilka ju öknamnen äro ett uttryck, fingo de svårare att gemensamt uppträda mot grannsocknarna. Och när slagsmålen försvunno, gingo även öknamnen bort. Nu ha de alla helt mist sin udd, de flesta äro säkert snart alldeles glömda.

ZUSAMMENFASSUNG.

NILS DENCKER: *Spitznamen für Kirchspielbewohner im Län Södermanland.*

Wenn die ländliche Jugend in alten Zeiten sich zu Militärmusterungen, Jahrmärkten oder anderen Zusammenkünften versammelte, kam es oft zu Schlägereien zwischen den Leuten aus den verschiedenen Gegenden. Bei diesen Kämpfen wurden Spitznamen verwendet, um den Gegner herauszufordern. Derartige Spitznamen, jetzt fast vergessen, fanden sich früher in unsrem ganzen Lande, für die Bevölkerung von Dörfern, Kirchspielen, Häraden und Landschaften.

Man weiss nicht, wie alt sie sind, doch sind 3 solche Spitznamen aus der Landschaft Uppland uns in Aufzeichnungen des 17. Jahrhunderts erhalten. Recht interessant ist, dass von den hier mitgeteilten aus dem Län Södermanland zwei sich auf besondere Jünglingsbünde beziehen.

Viele von den Spitznamen sind aus dem Namen des Kirchspiels durch Endreim, Allitteration, Lautnachahmung oder Assoziation gebildet. Nicht selten stehen die Spitznamen nachbarlicher Kirchspiele in einer Art Reaktionsverhältnis zueinander: der eine hat offenbar zur Entstehung des anderen geführt.

¹ Jmf. i Stockholms län Grödinge lik och adel.